



אורות ישראל
מכללה אקדמית לחינוך
מייסודן של מכללות
מורשת יעקב ואורות ישראל

מאורות

עיונים בסידור התפילה ובפרשת השבוע

גיליון ח תשע"א
חספר 322

אדון עולם

רב הנסתר על הגלוי

אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מְלֶךְ. בְּטָרֶם כָּל יָצִיר נִבְרָא:
לָעַת נַעֲשֶׂה בְּחִפְזוֹ כֹּל. אֲזִי מְלֶךְ שָׁמוּ נִקְרָא:
וְאַחֲרֵי כָּכֹלֹת הִפֵּל. לְבַדּוֹ יִמְלֹךְ נוֹרָא:
וְהוּא הָיָה. וְהוּא הָוָה. וְהוּא יְהִיָּה בְּתַפְאָרָה:
וְהוּא אֶחָד וְאֵין שֵׁנִי. לְהַמְשִׁיל לוֹ לְהַחֲבִירָה:
בְּלִי רֵאשִׁית בְּלִי תְּכֵלִית. וְלוֹ הָעֵז וְהַמְשָׁרָה:
וְהוּא אֱלֹהֵי וְחֵי גּוֹאֲלֵי. וְצוֹר חֲבָלֵי בְּעַת צָרָה:
וְהוּא נָסִי וּמְנוֹס לִי. מִנֶּת כּוֹסֵי בְּיוֹם אֶקְרָא:
בְּיָדוֹ אֶפְקִיד רוּחִי. בְּעַת אֵיֶשֶׁן וְאֶעֱרָה:
וְעַם רוּחִי גּוֹוִיֶּתִי. ה' לִי וְלֹא אֶיֶרָא:

"אדון עולם" הוא פיוט המופיע בסידורי התפילה של רבות מקהילות ישראל, כעין הקדמה לתפילת שחרית. נוסח הפיוט שהובא לעיל הוא כפי שהוא מופיע בסידורי התפילה האשכנזיים. בסידורי התפילה הספרדיים מופיע הפיוט בנוסח שונה מעט וארוך יותר. בחרנו להציג במאמר זה את הנוסח האשכנזי דווקא ולא הספרדי, כיוון שזהו הנוסח המוכר יותר בציבור כיום ובגלל המחלוקת בין החוקרים לגבי מקוריותם של החלקים הנוספים בנוסח הספרדי (יש הטוענים שחלקים אלו התווספו בתקופה מאוחרת יותר ליצירת הפיוט ויש הטוענים שדווקא זהו הנוסח המקורי ובנוסח האשכנזי הושמטו חלקים ממנו).

כפי שהוזכר בפתחה, הפיוט "אדון עולם" תפס מקום של קבע בסידורי התפילה של רובן המוחלט של קהילות ישראל ומהווה מעין "קונצנזוס" על רקע הבדלי הנוסח בין סידורי התפילה של העדות השונות. אולם דווקא על רקע זה יש נשאלת השאלה: סידור התפילה מעולם לא נגעל בפני תוספות חדשות, אך רובן ככולן סודר בתקופת גאוני בבל על בסיס קטעים תנ"כיים וקטעים נוספים מתקופת המשנה והתלמוד. מה הביא עם כן להכנסת פיוט לא מוכר זה לסידור התפילה? (זה המקום להוסיף ולומר כי בכל מה שקשור לפיוט זה, רב הנסתר על הנגלה ושאלות רבות לגביו נשארו פתוחות עד היום). נעמוד בקצרה על כמה משאלות אלו:

מתי נכתב הפיוט ועל ידי מי?

השערה רווחת במחקר היא כי מחברו של הפיוט הוא רבי שלמה אבן גבירול, אולם יש המייחסים אותו לרב שרירא גאון ויש המייחסים אותו למחבר קדמון יותר. תשובה סופית וברורה לשאלה זו – אין.

מתי הוכנס הפיוט "אדון עולם" לסידור התפילה ועל ידי מי? לא ברור.

מדוע שובץ הפיוט דווקא לפני תפילת שחרית? גם כאן אין מידע משמעותי שיכול לכוון אותנו לתשובה. זאת ועוד, על פי מילות השיר נראה שהיה סביר יותר לשייך את הפיוט לתפילת ערבית או לקריאת שמע שעל המיטה ולא לתפילת שחרית, על פי שתי השורות המסיימות את הפיוט:

בְּיָדוֹ אֶפְקִיד רוּחִי. בְּעַת אֵיֶשֶׁן וְאֶעֱרָה:
וְעַם רוּחִי גּוֹוִיֶּתִי. ה' לִי וְלֹא אֶיֶרָא:

שורות אלה מדברות בעיקר על זמן השינה. אם כן, מדוע שובץ הפיוט דווקא לפני תפילת שחרית? לא ברור.

נשוב לשאלה שבה פתחנו את סדרת השאלות: מה הביא את המסדר הלא-ידוע להוסיף פיוט מאוחר זה לסידור התפילה המבוסס על קטעים מספרי הקודש הקדומים לו בהרבה? וכן, מה גרם להתבססותו של הפיוט כהקדמה לתפילת שחרית? גם בשאלה מרכזית זו אנו עומדים בפני שוקת שבורה ואין בידינו אפילו פרט קטן אחד שיכול להוביל להשערה הגיונית וממשית.

למרות שתשובה אין וגם לא כיוון כלשהו, אולי דבריו של רבי אליעזר מוורמס ב"ספר הרוקח" יכולים לתת לנו להרגיש קצת את האווירה שנוצרה במהלך השנים סביב פיוט זה. אולי היא שגרמה להתבססותו כקונצנזוס בסידורי התפילה של העדות השונות. אלו דבריו:

כל מי שמכוון בעת התחלת "אדון עולם", כתב רבי יהודה החסיד ורב האי גאון ורב שרירא גאון, ערב אני בדבר שתפילתו נשמעת, ואין שטן מקטרג על תפילתו, ואין לו שטן ופגע רע בראש השנה ויום הכיפורים בתפילתו, ואויביו נופלים לפניו, ויש אומרים אף יצר הרע משלים אתו.

לסיכום, במאמר זה ניסינו להראות עד כמה רב הנסתר על הגלוי בפיוט שלכאורה מוכר לכולנו ושגור על שפתותינו. נסיים במאמר קצר מפני הרב חיים דרוקמן שליט"א, המראה כיצד במילות הפיוט הנראות לכאורה כה פשוטות וברורות, מסתתרות משמעות עמוקות יותר שבאמירה הרגילה והיום-יומית של הפיוט נעלמות מעינינו.

אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מְלֶךְ. בְּטָרֶם כָּל יָצִיר נִבְרָא:
לָעַת נַעֲשֶׂה בְּחִפְזוֹ כֹּל. אֲזִי מְלֶךְ שָׁמוּ נִקְרָא:

שתי השורות הראשונות של השיר מדברות על מלכותו של הקדוש ברוך הוא בזמן שלפני הבריאה מחד גיסא ובזמן שלאחר הבריאה מאידך גיסא, ואז מגיעה השורה השלישית המעבירה אותנו מיידיית לשלב שלאחר חורבן הבריאה:

וְאַחֲרֵי כָּכֹלֹת הִפֵּל לְבַדּוֹ יִמְלֹךְ נוֹרָא:

נשאלת השאלה: הרי יש כאן עיוות שאין דומה לו! האם כל התהליך המופלא של בריאת כל היצורים יש מאין נעשה רק כדי להראות את מלכותו או את יכולתו של הבורא, ואחר שהושגה המטרה חוזר הכל לאיך?

כדי להשיב על שאלה זו, אנו נדרשים לקרוא את השורה המקוממת בצורה שונה לחלוטין ממה שהורגלנו. יש כאן אמירה שבדרך כלל נסתרת מעינינו ואומרת כך:

וְאַחֲרֵי כָּכֹלֹת הִפֵּל. אין משמעותו לאחר חורבן כל הבריאה וחזרת היש לאין, אלא יש לקרוא מילים אלה במובן של: לאחר שכל היצורים יגיעו למעמד הרוחני הנשגב של כלות הנפש אל יוצרה, רק אז תהיה מלכותו של הקדוש ברוך הוא באופן של "לְבַדּוֹ יִמְלֹךְ נוֹרָא".

מירב גור אריה

מרצה בהתמחות לחינוך חברתי קהילתי

שינוי שמו של יעקב

השבועה אשר כרת הקב"ה עם אברהם ויצחק. מפגש זה במחצית חייו של יעקב מפגיש את יעקב עם גודל שליחותו ותפקידו המונח על כתפיו;

ב. לידת בנימין: לידת בנימין יוצרת ממד אחדותי ושלם בדמותו של יעקב בהצטרפותו של בנימין לאחד עשר השבטים הנוספים העתידיים להרכיב את עם ישראל ולייסד ממלכת כוהנים וגוי קדוש. בלידתו הקשה של בנימין קראה לו רחל "אוני" על שם צערה, ואילו יעקב משנה את שמו ל"בנימין" שבתוכו רמוז "ימין", שיהא בן ימים, קץ הימים;

ג. מות רחל: לאחר לידת בנימין רחל נאספת אל עמה ונקברת בדרך אפרתה. הווייתיה של רחל ואף דרך מותה מאפיינים את דמותה העצומה והיותה כלל ישראלית על כל רבדיה. לא בכדי שנאמר (לה, כ) "ויצב יעקב מצבה על קבורתה היא מצבת קבורת רחל עד היום". "עד היום" משמעו כי מרחב הזמן הוא אין סופי ודמותה משתייכת להווה תמידית. במותה, משלימה רחל ביעקב את כללות ישראל ונצח דמותה, ואף בזכות כך יעקב כבר איננו יעקב, אלא ישראל;

ד. מות יצחק: מותו של יצחק חותם באופן מוחלט את גודל תפקידו של יעקב ומחויבותו להמשיך את דרכו, לממש את ברכתו ולקיים את הברית שכרת הקב"ה בין אברהם ויצחק וקעת יעקב.

מתוך כל אלו ההתרחשויות, שכל אחת מהן מעניקה רובד גדול ובונה קומה ביעקב, ניתן להבין מדוע כעת זהו זמנו של יעקב להיות "ישראל" ולממש את הפוטנציאל ואת כוחותיו הגנוזים בו עוד משעת לידתו.

שנזכה כולנו דרך התבוננות אישית בחיינו לבחון מה היא שליחותנו, מה תפקידנו וכיצד אנו יכולים לגלות פחות בחינת יעקב ויותר בחינת ישראל.

לימוד פרנק

סטודנטית בהתמחויות לחינוך חברתי קהילתי ולספרות

בפרשתנו מקבל יעקב אבינו שם נוסף ונקרא גם בשם "ישראל". כבר מפשט הפרשה עולה כי שינוי שמו של יעקב מצביע על התחדשות ותוספת להווייתו.

הפעם הראשונה שבה מוזכר השינוי הוא על ידי "האיש" שהוא על פי דעת רוב המפרשים, המלאך שאתו נאבק יעקב בדרכו לעשו. המלאך אומר שם ליעקב: "ויאמר לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל כי שרית עם אלוקים ועם אנשים ותוכל" (בראשית לג, כט). רש"י (ד"ה "לא יעקב") מסביר כי לכאורה קיבל יעקב את ברכתו בעקבה וברמייה כאשר רבקה החליפה בינו ובין עשו. אך אין זה הסוף. סופו שיקבל את ברכתו בגלוי מאת הקב"ה. את ההמשכיות הזו מבטא השם ישראל. אם כך ניתן להבין את שינוי השם מיעקב לישראל. ישראל נותן את החותם המוצהר בדבר המשכיות זרעם של אברהם ויצחק ומימוש הברית על ידי יעקב מלכתחילה ולא בדיעבד. ניתן בסמנטיקה להמחיש את פירושו של רש"י, כאשר שורש המילה יעקב הוא עק"ב, שאמנם קיבל יעקב את ברכתו ב"עקבה", בדרך לא ישירה, בעקיפין. בהשתנות שמו לישראל, שבתוכו אותיותיו של הקב"ה, אנו רואים את ההיפוך, המושגים של מלכות ונצח (ישר א-ל).

ספורנו (ד"ה "לא יעקב יאמר עוד שמך") מחזק את דברי רש"י ומסיף רובד נוסף באומרו ששם ישראל טומן בתוכו שליחות והמשכיות נצחית של יעקב אף עתה ממש ואף באחרית הימים: "לקץ הימין שתקים אחר אבדן האומות, ובכן יהיה כבר מקיים בך עניין יעקב, המורה קיים בסוף".

במהלך הפרשה יש מספר התרחשויות שבעומקן נותנות אף הן ליעקב את הכוח להפוך מיעקב לישראל, וברובד העמוק יותר, מיעקב הפרט ליעקב הכלל. והן:

א. התגלות ה' ליעקב בבית אל: שם נותן הקב"ה ליעקב את שמו "ישראל", מברך אותו וכורת אתו ברית המקיימת את

עמליה צורן

הנני שלחני

סטף ורטהיימר

סטף ורטהיימר נולד בגרמניה בשנת 1926. בשנת 1937 עלה עם משפחתו לארץ ישראל, וב-1943 התגייס לצבא הבריטי. ב-1945 התגייס לפלמ"ח, ובמלחמת השחרור שימש קצין טכני בחטיבת יפתח. בצרף בחצר ביתו הקים את מפעל "ישקר", כיום אחת החברות המובילות בעולם לייצור כלי חיתוך ממתכת קשה המיועדים לייצור מוצרי מתכת מתקדמים, המעסיקה אלפי עובדים בארץ ובעולם.

בשנת 1964 היה שותף בהקמתו של בית הספר התעשייתי "צור" בנהריה, שסיפק הכשרה מקצועית לבני נוער שנפלטו ממערכת החינוך. בשנים 1974-1975 כיהן במועצת עיריית נהריה כראש מחלקת החינוך. כמו כן כיהן בשנים 1976-1986 כחבר ויו"ר הוועד המנהל של בית הספר "בסמת" שליד הטכניון. היה חבר כנסת בכנסת התשיעית מטעם "שינוי".

ב-1982 יזם את הקמת גוש תפן ואזור התעשייה "תפן" בגליל המערבי, ובמרכזו כפר ורדים. באזור התעשייה הוקם גן תעשייה שגדל והתפתח והיום קיימים בו מפעלים רבים. על סמך מודל זה המשיך ורטהיימר בהקמת גני תעשייה בתל חי ב-1990 ובעומר ב-1995.

סטף ורטהיימר ראה בחזונו מדינת ישראל עצמאית מבחינה כלכלית. הוא האמין שכדי להגיע לכך יש לפתח את התעשייה ואת הייצור. מסיבה זו הקים את גני התעשייה, והקים אף בית ספר מקצועי. בריאיון עמו אמר: "פתחתי בית ספר מקצועי. לא טכנולוגי, לא מדעי – מקצועי! המלה 'מקצועי' מכובדת מאין כמוה בעיניי. לא יותר ממאה תלמידים לומדים בבית הספר, הילדים נפלטו מכל מוסדות החינוך שבהם למדו בעבר. משרד החינוך אמר להם: אצלנו עושים תעודות בגרות, מסיבות שונות אתם לא משהגלים להשיגן, לכן מבחינתנו אתם לא קיימים. בית הספר שלי מיועד לילדים שיש להם ברק בעיניים כאשר הם מייצרים משהו מוצלח כמו ידיהם [...] מי שיכולים ורוצים – יוציאו תעודות בגרות [...] אני רואה את ההתקדמות המדהימה של הילדים. אני יודע שהם יוכלו להיות בעלי מקצוע נהדרים [...] כל אחד מהם יוכל לעשות מה שירצה כשיגדל. אני נותן להם אופציה של קיום בכבוד, אופק שיוכלו להביט אליו".

בשנת תשנ"א זכה סטף ורטהיימר בפרס ישראל על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה וביום העצמאות ה-58 של מדינת ישראל נבחר להדליק את אחת משתיים עשרה המשואות בהר הרצל, עבור תרומתו לפיתוח יוזמות בגליל.

לעיון נוסף:

❖ בן-נר, יצחק, **להפוך את ישראל למדינה חופשית, 100 אנשי מופת וגבורה** / בעריכת מיכאל בר-זוהר, תל-אביב תשס"ז, עמ' 200-201.

❖ אתר מטי"ח: <http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=21171&rel=1t.r>